

Ez a lakásbérleti rendszer változatlan logikával és mechanizmusokkal, de változó panelekkel működött tovább a pártállam rendszerében is.” (398.)

Két kritikai megjegyzésem nem is annyira a szerzőt, mint inkább a kötetet kiadó Korall Társadalomtörténeti Egyesületet illeti, amely társadalomtörténeti sorozatának ötödik darabjaként jelentette meg Nagy Ágnes monográfiáját (ez utóbbi még az elismerés része). Nincs a könyvben névmutató, s a kötet „nyelvi gondozója” is éberebb lehetett volna. Az általános alanyt pótló, nehézkes „kerül” gyakori előfordulása — például „tárgyalásra kerül” (45.), „megítélésre kerül” (286.), „körrülhatárolásra kerül” (293.), „feltüntetésre kerül” (369.), „egyenlően került elosztásra” (369.) — rontja az olvasási élményt. Helyeselhető ugyanakkor, hogy a korabeli szövegidezeteknél megmaradt az eredeti helyesírás: a nyelvi rendszerváltás iránt érdeklődő csemegézhet belőlük.

S végül az én *összegzésem* két tételben. Az első. A szerző könyvét Benda Gyula emlékének ajánlotta. Nem lehet talán nagyobb dicséret annál, ha kijelenthetjük: Nagy Ágnes méltó elhunyt mesteréhez. S a második. Eltűnődtem azon: vajon két emberöltő múltán hogyan nyúlnak majd a fiatal történészek az 1989–90 utáni rendszerváltozás utáni évekhez. A gyökeres hatalmi fordulat társadalmi következményeit, s például a lakásprivatizáció során zajló mindennapi érdekérvényesítést, képesek lesznek-e majd olyan érzékeny empátiával és meggyőző erővel ábrázolni, mint ahogy azt egy korábbi időszak bemutatásakor Nagy Ágnes tette? Meglátásaik segítenek-e majd az addigra megrögzötté vált múltértékelések revideálásában? Útmutatásért visszanyúlnak-e majd ehhez a monográfiához (remélem, hogy igen), amelyet mindenkinek elmélyült olvasásra ajánlok.

Standeisky Éva

Kalmár Melinda

TÖRTÉNELMI GALAXISOK VONZÁSÁBAN

Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990

Osiris kiadó, Budapest. 776 o.

1. Kalmár Melinda műve nagyszerű, szokatlan, de nem egészen váratlan teljesítmény. Kis országok történetírása ritkán mutat fel nagy világtörténeti folyamatokat átfogó, eredeti és sajátos felfogással ábrázoló értekezést. A *szovjetrendszer* a 20. század egyik legfontosabb jelensége – történetfilozófiai értelmezésére magától értetődően tartották fenn az igényt az oroszok, amerikaiak, angolok, franciák, németek. Ha gyökereikben nem is, később a *mainstream* (egyre inkább amerikai) diskurzus részeivé váltak még a *nagy* történetírások képviselői is, mint az elmúlt század közepén a szovjet jelenséget átfogóan szemlélő Isaac Deutscher, Hannah Arendt, Carl J. Friedrich, Zbigniew Brzezinski, vagy az újabbak közül Stephen Kotkin, Vladislav Zubok vagy Vladimir Tismaneanu. Kalmár munkája ilyenfajta nagy történet megalkotására jelenti be igényét, a szovjet típusú rendszer történetének szintetikus elméleti-történeti áttekintésére. *Ebben a formában* a hazai irodalomban egyedülálló könyv született, Kalmár ugyanis az elmélet-, sőt sajátos meta-nyelv-alkotó igényt primer (levéltári) kutatási eredmények bemutatásával ötvözi. Ezt is meglehetősen szokatlan módon, hiszen bűvárlatainak hozadéka hol verifikálja elvi megállapításait, hol fordítva, azokból vezeti le az elméletet.

A szerző munkássága eddig is megkerülhetetlen volt a periódus, kivált a 20. század második fele Magyarországról szóló történetírásban. Az 1998-ban megjelent *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája* így visszatekintve jelezte már Kalmár elméleti ambícióját, miközben a pragmatikus „ideológia” születését hatalmas szövegtömeget vizsgálva ábrázolta. Tanulmányai az ötvenes évek irodalompolitikájáról, a hatvanas évek kulturális reformmodelljéről vagy a rendszerváltó tárgyalássorozatáról könyvéhez hasonlóan gazdag empirikus anyagra épültek. (E szövegek egyes részei, ahogy azt a szerző jelzi is könyve végén, be is épültek a mostani munkába.) Az *opus magnum* tehát nem érkezett egészen váratlanul — mégis új minőséget képvisel. A *Történelmi galaxisok vonzásában* — minden, alább jelzett problémája ellenére – a rendszerváltás utáni magyar történetírás egyik kiemelkedő teljesítménye.

2. A könyv a szovjet típusú rendszert az évtizedek óta érvényes és egymással versengő értelmezések sajátos eklektikáját alkalmazva, mégis koherens elméleti keretben szemléli. Nem veti el a totalitarizmus paradigmáját; revizionista abban a vonatkozásban, hogy rendszer dinamikusabb és perspektivikusabb volt, mint sokan a végpontból szemlélik; a modernizációs értelmezési paradigmát civilizációssá tágítja (de nem mint Kotkin, aki a mikroszint vizsgálata nyomán építi fel a civilizáció fogalmát, hanem fordítva, a rendszert létrehozó hatalmi központ nyelvi represen-

tációja felől, lefelé), és alkalmazza Immanuel Wallerstein világrendszer-elméletét is. Befolyásolja a többszörös modernitás (*multiple modernities*) elmélete is, noha erre hosszabban nem reflektál.

Alapvető szemléleti kerete mégis a civilizációk, illetve ezek között a birodalom-építésre képes *galaxisok* versenye, amely legkülönbébb tereumokban zajlik. Az egyes nagy birodalmi erőközpontok (ilyen Észak-Amerika, ilyen volt Anglia, Németország, ilyen Oroszország, és ilyen lesz — a tárgyalás során — Kína) célja a *rendszer-autarkeia* elérése, illetve fenntartása. A galaxisok magukhoz vonzó, hajlító rendszerek; a befolyásuk alá került területeket, államokat magukhoz hasonlítják, tulajdonképpen olyan centrumot képeznek, amely több, mint gazdasági, sokkal több, mint politikai – egész belső szerveződésük és kultúrájuk egyedi. Külső integrációs vonzást gyakorolnak, s képesek a belső integritás kialakítására, az integráció fenntartására. A galaxisok célja, hogy megőrizzék a magukhoz hajlítás *képességét*, amelyet a más rendszerek, formációk vagy éppen térségek integráló, befolyásoló törekvései fenyegetnek. E képesség megőrzése és fenntartása a könyv egyik kulcsfogalma, a *potenciálódás* (másutt: potenciálás). A (galaktikus) ideológia szervező erejéről van szó, a rendszerek, birodalmak szervező erejéről, amit egyszerűen, ezen a szinten is hatalomnak szoktak nevezni.

A szerző egy szuper-makró, makró és egy mikro szint vizsgálatát ígéri, a birodalmi (ugyanakkor egyben globális), a birodalmi vonzáskörbe tartozó önálló (jelen esetben magyar) és az ez alatti részterület(ek) vizsgálatát. Hozzátehető, hogy létezik a műnek egy szub-mikro szintje is, amely a másfél ezernél több végjegyzetbe íródott. A főszöveg mikroszintjébe sem férő adatok, idézett szövegek, a szerző olvasmány-napló-szerű (és nagyon érdekes, elgondolkoztató!) kommentárjai kerültek ide.

3. Kalmár Melinda érdeklődésének középpontjában a (politikai) ideológia viselkedésének vizsgálata áll. A politikai ideológia egyszerre reprezentálja és hozza létre azt a végső (makro) entitást, amit galaxisnak nevez. Ez a tárgyalás fő fonala, amiből politikai, szociológiai, gazdasági, technikai, kulturális, információs és egyéb összefüggések bomlanak ki és ágaznak el. Vagyis a könyv egyaránt foglalkozik az ideológia szimbolikus-nyilvános és analitikus-rejtett életével; azzal, hogy hogyan működik, befolyásol az ideológia különféle gyakorlatokat, s hogyan „állítja elő” téziseit a különféle szintű szakapparátusok, a szuper-makrótól a mikroig. Megkülönböztethető ily módon az ideológia nyilvánosságnak (a társadalomnak, ha úgy tetszik) szánt, és egy belső, rejtett nyelve és diskurzusa. Végső fokon a két (vagy több birodalom) versenyét foglalja eszmék, víziók, jövőre vonatkozó programok és ajánlatok nyelvi világába. Kalmár egyik hangsúlyos állítása, hogy az ideológiák (általában, de itt most a szovjetrendszer ideológiájáról van szó, a szocializmusról, vagy marxizmus-leninizmusról, ahogy tetszik) pusztán a birodalmi *potenciál* fenntartására szolgálnak. Az eszmék világával felette laza kapcsolatot tartanak fenn csupán. A Szovjetunió története tehát az Orosz Birodalom 20. századi története – ez a megállapítás nem éppen új, a bolsevik forradalom konzervatív elemzőitől a történetírás számos képviselőjén át egyes újbals szerzőkig sokan vallják. Hogy ebben a történetben a szocializmus eszméi nem játszanak lényeges szerepet, azt sokan, például e sorok írója sem tudják elfogadni. Mivel a mű kifejtése rendkívül következetes, ez az olvasót nem okvetlenül zavarja.

4. A bevezetés tartalmazná a mű programját – ezt a feladatot a szöveg kifejtő módszerrel oldja meg, vagyis a használt fogalmak definítív megfogalmazása hiányzik. Ezt követően a szuper-makro (birodalmi) szint egyszerűen elmondja a szovjet típusú rendszer történetét ebben a nyelvi világban, s a nagy, meghatározó vezetőkről elnevezett korszakok időrendjében. A mindent tudó szerző narrátor „dekódolja” a szovjetideológusok szövegeit. A dekódolás eredménye világpolitikára, világ gazdaságra, modern kultúrára, tudományra és technológiára vonatkozó eszmeifuttatások elképesztő kavalkádja. Alábbiakban csak a nézetem szerint legfontosabb, a szovjet birodalmi szint történeti vízióját próbálom röviden összefoglalni

Kalmár Melinda egybevonja a Lenin- és Sztálin-korszakot, s ideilleszti a galaktikus ideológia forrásvidékéről szóló leírását. Marx ebben az olvasatban éppúgy egy nagy birodalmi potenciál, galaktikus autarkeia-igény ideológusa (tudniillik a német birodalomé), mint később Lenin az oroszé: a tétel első fele kétségkívül a könyv egyik legmeglepőbb állítása. Nagy regionális felzárkóztatók ők, szemben az amerikai modernizációs kihívással. A Birodalom megóvása, s nem más volt Lenin fő célja, az amerikai fejlődésre jellemző modern technikai szervezethez átültetése a keleti tömegtársadalomba. Sztálin Lenin művét kívánta folytatni, s folytatta is a háborús győzelem után: Európa szovjetrendszerű galaktikus bekebelezését. A kelet-európai *népi demokráciák* — ez az 1947–1948 utáni formákat jelöli — ugyan nem teljesen szovjetrendszerűek, de még amúgy is ornamentális demokratikus elemeiktől is megfosztják őket. A nagy váltásra Sztálin halála körül

került sor. Noha a birodalom sikeresen épült, három okból mégis át kellett gondolnia további terveit. Az egyik okot a nyugat-európai integrációs trendek szolgáltatták, a másodikat a tudományos-technikai forradalom, melyben a szovjetrendszer csak követő maradt, de amely láthatóan hosszú távra határozta meg a galaktikus teret, a harmadikat pedig a kelet-európai régió határhelyzete. Kalmár ez utóbbi értelmezésére a gibboni birodalmi *actio radius* fogalmát használja. Ennek túllépését, illetve a szovjet birodalmi potenciál, a saját társadalomszervezési és kulturális szerkezethez való *hajlítás*, a *hasonítás* korlátait jelezték a nyugati periféria lázadásai, 1953-tól 1981-ig.

A Hruscsov-korszak grandiózus kísérletet tett e kihívások megválaszolására. Nyugat-és Kelet-Európa problémáira egyaránt reflektált az a hosszú távú külpolitikai elgondolás, amelyet Kalmár *eurázsia-tervnek* nevez, vagyis az Atlantitól a Csendes-óceánig terjedő integráció létrehozása, amelyet mindenekelőtt Nyugat-Európa *semlegesítése* segített volna elő. De Jugoszlávia visszafogadása, a nyitás a később harmadik világnak nevezett térség felé, sőt a még a kelet-európai csatlósok bizonyos fokú emancipálása is e terv része (benne például a szovjet kormány 1956. október 30-ai nyilatkozata, amelynek Kalmár — Békés Csaba koncepciója alapján — az adott helyzeten messze túlmutató jelentőséget tulajdonít).

A leglényegesebb váltásnak azonban a harmadik, a tudományos-technikai forradalom kihívására adott válasz bizonyult. Hruscsov és a poszt-sztálini elit felismerte, amit Sztálin nem, hogy ennek eredményei nem csupán a haditechnika és fegyverzet új generációit szülik, hanem a forradalmasítják a társadalmak mindennapi életét, a tömeges jólét új dimenzióit teremtik meg. A fogyasztás legalább részbeni adaptálása feladta a birodalmi potenciál tisztán ázsiai jellegét, s maga is *részben* adaptálni törekedett a Nyugat értékeit. Kádár János Magyarországa e váltás kísérleti műhelye – miként Heller Ágnes és Fehér Ferenc már a hetvenes évek közepén a *hruscsovizmus mintaállam*aként írták le. Még ideológiájában is a fogyasztó számított; alakításában nem az irodalmi nagyepika, hanem a tudományt értelmezni képes társadalomtudományok és a filozófia vitették a prímét; irányítói a kultúra tömegesen beszerezhető formáira figyeltek elsősorban. A technikai forradalom vált a végső társadalmi forradalom bázisává, az immár fogyasztásban is versenyképes hruscsovi kommunizmusé. Kalmár szerint ez evolúciós revolúció, amelynek már nem a hatalom a fő kérdése. Az ugyanis szilárdan kézben van, a kulcsprobléma ezentúl a belső szervezés. Ez reformot jelent, gazdasági ésszerűséget, és nyitást a demokratikus öntevékenység felé, vagyis *népi államot*, az *önkormányzatiság* elvének beemelését a szovjet társadalom szervezésébe. Utóbbi igen korán visszavonták azonban, mert az új ideológiai összegzés kudarcot vallott, és még Hruscsov uralkodása alatt, 1963-ban szigorítás figyelhető meg az ideológiában. Maradt a gazdasági kísérletezés szabadsága – ideig-óráig. Az elmozdulás a sztálini társadalomszervezéstől így is elegendő ahhoz, hogy a szerző felvázolja a diktatórikustól a *korporatív* modell felé való elmozdulás történelmi tendenciáját.

A hruscsovi időszakban alakult ki a szovjetrendszer birodalmi integrációjának letisztult, végső, egyben dinamikus és perspektivikus szerkezete is. Ez három szintet jelentett: a belső birodalmi, a nyugatos-európai (vagyis Kelet-Európát; Kalmár szerint ehhez akarták semlegesíteni a valódi Nyugat-Európát) és a keletit, vagyis Kínát és a volt nyugati gyarmatokat szerte a világon. A háromlépcsős struktúra már Hruscsov uralkodásának korai szakaszában vereséget szenvedett. Kína nem fogadta el a szub-galaxis állapotát — egyenjogúságra és/vagy saját galaxisra tartott igényt — ezért nyitott vitát az autentikus ideológiáról 1962 körül.

Brezsnyev hatalomátvétele eleinte nem is tűnt radikális fordulatnak: az új főtitkár a hruscsovi célokat követte, legfeljebb elődjének „dinamizmusa” nélkül, realista alapállásból. Kalmár Melinda úgy látja, hogy a reformokat a brezsnyevi időszakban is bátorították – a nyers diktatúrából rugalmas abszolutizmus lett, sőt, a „lényegében egypárti, egyszemélyes keretek között működő sajátos pluralizmus” vált a szovjetrendszer átalakulásának perspektívájává. Brezsnyev sikert könyvelhetett el ott, ahol elődei nem jutottak dűlőre: a helsinki egyezményben biztosította a nyugati határokat, és olyan befolyáshoz jutott Európán kívül, amiről Sztálin legfeljebb csak álmodhatott. A brezsnyevi realizmus, miközben követni próbálta a Nyugatot a fogyasztói szocializmussal (bár kommunizmusról már nem esett szó), kényesen ügyelt a belső integrációra: a KGST Komplex Programja, az intézményesülő Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testülete, a nyári krími informális találkozók, az ideológiai titkárok rendszeres megbeszélései, az összehangolt fejlesztések és kutatások mind a Nyugat távoltagezését, *hajlító* erejének ellensúlyozását célozták. (Ha ez sem volt elegendő, az *ultima ratio* persze a fegyvereké, ahogyan ezt 1968 augusztusa látványosan demonstrálta...) A hetvenes évek olajválsága nyomán azonban a fogyasztás bővítését és a fegyver-

kezési egyensúlyt szolgáló, feszített növekedés gazdasági alapjai megrendültek. A szovjetrendszer korporatív rendszerré való fejlődése, vagy legalábbis ebben az irányban való elmozdulása szorongató dilemmaként maradt Brezsnyev örökösire.

Nem meglepő ezek után, hogy Kalmár Melinda a Gorbacsov-korszakot is a szovjet rendszerformáló elképzelések mintázatában látta. Az új főtitkár átalakító tervei nem az utolsó pillanatban készültek. Az intenzív gazdasági növekedés lett — és egyre inkább maradt — a fő, majd egyedüli célkitűzés. Társadalmasítással, de központi irányítással, nemzeti felhajtóerőt bevonva, de a dezintegrációnak elejét véve. A társadalmi stabilitást továbbra is a kommunista pártok politikai befolyásának megőrzésével képzelte el. Gorbacsov modellváltása tehát tervszerű volt és kötelező érvényűnek tartotta sajátos elnöki szocializmusát. Két fő elit csoport elképzeléseit egyesítette, a technokrata-szociáldemokrata és a nemzeti-protekcionista-korporatív csoportét. Útjaik — így Kalmár — akkor váltak el, amikor a technokraták megadták magukat a nyugatnak. 1989 fő mozgatója tehát a szovjet reformműhely és Alekszandr Jakovlev, Gorbacsov legfontosabb tanácsadója, vagyis az átalakulás forgatókönyvszerűen —szovjet kottából — indult.

Gorbacsov ugyanúgy a nyugat semlegesítésén gondolkodott, mint elődei. A *Közös Európai Ház* nem más, mint szovjet behatolás, Gorbacsov német egyesítésterve 1952-től, a sztálini ajánlattól eredeztethető. Európa semlegesítéséért akár a meghódított csatlósok finnesítése is elfogadható, amit akár az 1953-as Berija-terv tartalmazhatott (már ha volt ilyen), vagy az 1956. október 30-ai nyilatkozatból is levezethető. A gorbacsovi külpolitika leírásához ismét csak Békés Csaba koncepciói szolgálnak alapul, előbb a Brezsnyev-doktrína lebetgetése, majd a Breszt-Litovszk-szindróma (összehúzódni a birodalmi mag védelme érdekében).

Kalmár szerint a *szcenárió* ott bukott meg, hogy a kelet-európai és balti átállítási kísérletek kicsúsztak Moszkva kézéből. A nemzeti tematizálás, mint legitimációkereső erőfeszítés kiszámíthatatlan folyamatokat indított el: a központból beszélni a nemzetről kevés, amikor megszólal a nemzet... Az elit birodalom szerzte elfogadta volna Gorbacsovék korszerűsítő terveit. De a be nem avatott társadalmak radikalizálódása — például nemzeti radikalizálódása — erős hatást gyakorol az elitre is. Gorbacsov alkalmazhatott volna erőszakot is, de nem tette, mert — tanácsadói szerint — úgy látta, hogy az erőszakkal az egész Nyugat felé haladó mozgás kudarcba fulladt volna. Ezért pedig akár a periféria katonai elvesztése sem számított nagy árnak. Gorbacsov azt hitte, fegyverek helyett támaszkodhat az addigi egyeztető, nyomást gyakorló mechanizmusokra. A végsőkéig merev rendszerek azonban ritkán képesek gyors alkalmazkodásra. Márpedig a nyolcvanas évek végére az idő felgyorsult, új szereplők jelentek meg a színen. A korporatív, föderalizált elnöki rendszer volt az az optimum, amelyet a Nyugat, az ellenzéki értelmiség és a változtató szovjet elit is elfogadott volna a 80-as évek közepén. Ez — és az egész szovjet kísérlet — zárja eszmefuttatását Kalmár - az 1. világháború utáni nagy *centralizálás - korporatív társadalmasítás* dinamikába helyezhető. Amelynek koránt sincsen vége, hiszen sem Oroszország, sem Kelet-Európa számára nincs rövid átmenet a demokráciába (ebből kitűnik, hogy a szerző a putyini rendszert és a kelet-európai nacionalista korporatizmusokat nagyon hasonlóknak látja - hiszen egy tőről fakadtak...)

5. A szédítő ív érzülete némiképp csalóka – a könyv valamennyi szintje rendkívül szerteágazóan okadatolt. Kalmár Melinda rengeteg forrást emel a szövegbe, olykor hosszú idézetekkel, a jegyzetek exkurzusai, problémafelvető, kitérő, elágazásokat felvillantó távlati alig követhetőek. A mű egyik alapproblémája a befogadhatóság. A terjedelem rendkívüli, a tárgyalás programja, a — meglehetősen, didaktikus — definíív fogalom meghatározások hiányoznak. A kifejtés nem csupán roppant terjedelmes, a birodalmi-, ország- (Magyarország) és alrendszer szintek váltásai a nagy korszakokon belül nehezen követhetőek. Nincs ritmusuk, egymásba olvadnak, gomolygó érzést keltenek. A három szint így nem alkot elég koherens egészet, a mikroszint nem szervesül. Ezt alkotják a szerző korábban már megjelent, átgondolt, sok tekintetben át is dolgozott szövegei. A globális (a mű szóhasználatával: galaktikus) perspektíva és az ehhez képest apró-cseprő hazai ügyek között óriási a távolság. Az *Ennivaló és hozomány*, vagy a rendszerváltó tárgyalásokról szóló tanulmány szövegeiből éppen a szépség, a részletgazdagság, az árnyalt és finom elemzések tűntek el. Érthető a szerző szándéka, az ideológia viselkedéséről adott totális ábrázolás nem lehetséges a belső és nyilvános-szimbolikus ideológia konstrukciójának alapszintjét figyelmen kívül hagyva. Mégis, a történelmi galaxistól a *Galaktika* című science fiction folyóiratig túlságosan nagy a távolság.

A Szovjetunió történetének értelmezési kereteiről az elmúlt évtizedekben sok vita folyt. Ezen belül, de inkább *emellett* az új hidegháború-történelmi irodalom egyik fő kérdése Moszkva külpolitikájának birodalmi és forradalmi elemeinek kérdése – jelenlétük, változásaik, arányuk és

dominanciájuk, a történet különböző pontjain. A galaxis koncepciója az első vitában leginkább a modernizáció, a másodikban egyértelműen a birodalmi dominanciája mellett foglal állást. Mint a modernizációs paradigma hívei általában, Kalmár is nagyon dinamikus történetet alkot. Olyannyira, hogy arról, ami változatlan, merev és zárt volt és maradt ebben a rendszerben, nagyon keveset beszél. Pedig a végkifejlet, éppen mert elfogadjuk a korporatizálódásról szóló javaslatot, nemigen érthető meg a diktatórikus elemekkel, vagy általában a változtatástól irtózó konzervatívizmussal való konfliktusok és konfrontációk nélkül. Meglehető, ezek az elemek legkisebb számban és arányban az elitek csúcsain találhatók; a változatlan és változtathatatlan *kultúrája*, netán *civilizációja* szegült ellen. Pont ezt szokták a túlélés elhalasztott esélyének tartani.

Kalmár Melinda könyve terjedelme ellenére nem enciklopédia; noha ún. pozitív adatok hatalmas tömegét mozgatja, rendje látszólag lineáris és kronologikus, mégsem tankönyv, amely kanonizált tudást foglalna össze. Ez a könyv egy történet, nagyszabású vízió, egy világot meghatározó jelenség megragadásának átfogó kísérlete, amelynek fő intenciója a szovjetrendszer reflexiója a külvilágra, időnként a birodalmi periféria sajátos alkalmazkodásának és reflexióinak fénytörésében. A történet íve, dinamikája, belső arányai és feszültsége mind egységes befogadást feltételez – és remélhetően tudományos vitát vált ki. És bár a szerző több mint két évtizede dolgozott művén, épp a megjelenés, 2014 tavasza egészen sajátos aktualitást kölcsönözött mondandójának. Az orosz galaxis láthatóan új életre kelt, s hajlító erejét katonai-titkosszolgálati erővel a régi módon kombinálva próbálja visszaszerezni egykor volt belső birodalmát. A *mi* térségünk egyelőre még nincs a célkeresztben, de ki tudja... Az ideológiával Kalmár szerint csak laza kapcsolatot tartó eszmék, a szocialista-kommunista utópia vonzereje megkopott. Oroszország eszméje ennek híján, úgy tűnt, pusztán a nyers erő, amihez hiába veti be a *nyersanyagot*, csak a (relatív) ínség és erőszak birodalmát kínálja. Ám ha tekintetbe vesszük a nemzeti, korporatív és autoriter megoldások iránti látható vonzalmat, s ennek növekedését a 2010-es években immár nem térségünkben, hanem saját hazánk táján, akkor az aktualitás egyenesen *félelmetes*.

Rainer M. János

Varga Zsuzsanna

**AZ AGRÁRLOBBI TÜNDÖKLÉSE ÉS BUKÁSA
AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS IDŐSZAKÁBAN**
Gondolat Kiadó, Budapest, 2013. 296 o.

„Úgy tűnik, hogy a magyar reformból nem vált *nagy* történettudományi téma.” (Rainer M. János: Kádár János, a „reformer” In: *Uő: Bevezetés a kádárizmusba* 1956-os Intézet – L’Harmattan, Bp. 2011. 187. – kiemelés az eredetiben – P.I.). Rainer M. Jánostól származik e határozott, szabatos, mégis megengedő kijelentés 2007-ből. Szavait nem tette érvénytelenné az azóta eltelt bő fél évtized, hiszen ha búvópatakként, hivatkozási pontként, megemlíthető fogalomként fel is bukkan a kádári reform, elsősorban nagyobb összefoglalókban, nagy, önálló téma tényleg nem vált belőle. Ezt a képet erősíti a korszakról szóló egyik legfrissebb összeállítás, a kolozsvári Korunk különszáma, amelyben ugyan számos érdekes tanulmányt olvashatunk erről az időszakról, de reform ezek egyikének sem képezte tárgyát. (A Kádár-korszak (és) történetei *Korunk* 2013. október)

Kétségkívül komoly változás ez, hiszen az 1980-as évtized végén még úgy tűnhetett, hogy a reform diskurzusa meghatározó jelentőségre tesz majd szert a magyar történetírásban. Annak okaival, hogy ez végül miért nem így történt, jelen írásomban nem kívánok foglalkozni, csupán még egy párhuzamos jelenségre szeretnék utalni. Nem csak a Kádár-korszakbeli reform, hanem az oly sokáig nagy népszerűségnek örvendő agrártörténet is jelentősen háttérbe szorult az utóbbi évtizedekben, holott korábban — nem kis mértékben az ország paraszti jellegének köszönhetően — nagy népszerűségnek örvendett. Ezzel ellentétben az 1970-es évek végétől, az 1980-as évek elejétől fogva rendkívül öröndetes módon megnőtt az érdeklődés a hazai polgárság és polgárosodás, és ezzel szoros összefüggésben az urbanizáció társadalomtörténete iránt. (Gyáni Gábor: *Bevezetés* In: *Uő: Az urbanizáció társadalomtörténete* Korunk – Komp-Press, Kolozsvár, 2012. 5.)

Ilyen előzmények után mindeképpen az újdonság erejével hat egy olyan kötet, amely a két előbb említett témát összekapcsolja, vagyis agrártörténeti nézőpontból vállalkozik a kádári reform egy résztemájának a feldolgozására. Azért is fontos vállalkozás ez, mivel mindkét téma nyel-